

ӘОЖ 81'1-027.21

ГТАХР 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2026.3.82.005>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МӘДЕНИЕТТЕРІНДЕГІ БЕЛГІЛЕР МАҒЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАБУЛАР МЕН ЭВФЕМИЗМДЕРДІҢ КОНТЕКСТІК РӨЛІ

***Бауыржан Н.Б.¹, Буранкулова Э.Т.², Садыкова С.А.³**

***^{1,2,3} Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі гендерлік табулар мен эвфемизмдердің семиотикалық және коммуникативтік табиғаты салыстырмалы аспектіде қарастырылады. Зерттеу барысында эвфемизмдердің контекстке тәуелді мағына жасаушы семиотикалық механизм екендігі негізделген. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі эвфемизмдердің мағыналық құрылымы олардың қолданылған мәдени-әлеуметтік контекстінде айқындалады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде қазақ тіліндегі эвфемизмдер ұжымдық моральды сақтауға, ал ағылшын тілінде жеке автономияны қорғауға бағытталатыны анықталды.

Зерттеудің өзектілігі жаһандану қарқынының артуымен, гендерлік нормалардың трансформациялануымен және мәдениетаралық коммуникациядағы эвфемизмдерді қате интерпретациялау қаупімен түсіндіріледі. Зерттеудің негізгі ғылыми мәселесі эвфемизмдер мен табулардың мағынасы сөздің ішкі семантикасында емес, олардың қолданылатын мәдени-әлеуметтік контекстінде қалыптасу заңдылықтарын және осы үдерістегі гендерлік фактордың рөлін айқындау болып табылады. Зерттеудің мақсаты қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі табу мен эвфемизмдердің семиотикалық негіздерін анықтап, оларды салыстырмалы түрде талдау болып табылады. Зерттеудің теориялық негізі ретінде халықаралық ғылыми дискурста қалыптасқан семиотикалық және гендерлік-лингвистикалық тұжырымдамалар алынады. Бұл тұжырымдамалар гендерлік тілдік тәжірибені әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастыратын қазақ лингвомәдени дәстүрімен байланыстырылады.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу сапалы салыстырмалы талдауға негізделеді. Зерттеу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологизмдерге, эвфемизмдерге және мәтіндерге семиотикалық, лингвомәдени және дискурстық талдау жасалады. Осы талдау нәтижесінде қазақ тілінде эвфемизмдер ұжымдық мораль мен әлеуметтік иерархияны сақтауға, ал ағылшын тілінде жеке автономия мен коммуникативтік жайлылықты қорғауға бағытталатыны анықталды. Зерттеу эвфемизмді гендерлік қатынастарды кодтайтын динамикалық семиотикалық жүйе ретінде қарастыруды ұсынады.

Зерттеу нәтижелері семиотика мен гендерлік лингвистика салаларының тоғысында тыйым сөздер мен эвфемизмдерді моральдық тәртіпті реттейтін

және әртүрлі мәдениеттердегі гендерлік қатынастарды құрылымдайтын динамикалық белгілер жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: табу, эвфемизм, символ, семиотика, моральдық және этикалық кодекс, лингвомәдениет, метафора, сөйлеу этикасы, мәдени уәждеме, корпустық лингвистика

Кіріспе

Тіл - қоғамның моральдық, гендерлік және иерархиялық тәртібін анықтайтын мәдени кодтардың жүйесі. Осы кодтардың ішіндегі ең күрделісі табу мен эвфемизм болып табылады. К. Аллан мен К. Берридж эвфемизмдерді сөйлеушіні қорғайтын және әлеуметтік тыйымдарды бекітетін «тілдік қалқан» (linguistic shield) ретінде сипаттайды [1, 249 б.]. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі эвфемизм мен табу жай ғана сыпайылық емес, олар жыныс, ізгілік және әдептілік туралы мәдени түсініктерді кодтайтын семиотикалық ресурстар.

Табудың семиотикалық теориясы оны сөйлеудің жоқтығы ретінде емес, мағынасы бар белгі ретінде қарастырады. Р.Барт үшін белгілер мәдени идеологияларды қалыпты ететін мифтік құрылымдар болып табылады. Осы анықтамаға сүйенетін болсақ, табу ол адамгершілік пен құрметтіліктің мифі. И.Лотманның семиосфера теориясы да табу мен эвфемизмді мәдени қолайлылық шегіне, яғни сөйлеу шекарасына қояды: «Мағына жанама әсердің өзі арқылы жасалады» [2, 68 б.].

Қолданыстағы зерттеулерді шолу үш негізгі олқылықты анықтады. Біріншіден, эвфемизмдерді контексттен тыс, тек лексикалық деңгейде қарастыратын зерттеулер басым. Яғни нақты коммуникативтік жағдаяттардағы мағына қалыптастыру механизмдері жеткілікті зерттелмеген. Екіншіден, қазақ және ағылшын лингвомәдениеттерін тікелей салыстыратын семиотикалық талдаулар өте шектеулі. Д.Рыспаева және т.б. зерттеулері этнолингвистикалық контекстте концепт вербализациясының жалпы механизмдерін ашса да, гендерлік табуларға тікелей бағытталмаған [3, 47 б.]. Үшіншіден, гендерлік аспект жүйелі түрде қарастырылмайды. Ерлер мен әйелдер дискурсы арасындағы айырмашылықтар мәдени-семиотикалық тұрғыдан жүйелі салыстырылмаған. Осы олқылықтардан зерттеудің ғылыми мәселесі туындайды: эвфемизмдер мен табулардың мағынасы сөздің ішкі семантикасында емес, олар мәдени-әлеуметтік контексте қалыптасады. Осы үдерістегі гендерлік фактордың рөлі нақтыланбаған.

Зерттеудің мақсаты қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі гендерлік табулар мен эвфемизмдердің семиотикалық табиғатын, контекстік мағына қалыптастыру механизмдерін және гендерлік ерекшеліктерін салыстырмалы түрде анықтау болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды: табу мен эвфемизмнің семиотикалық мәртебесін нақтылау; олардың дискурстағы контекстік қызметтерін сипаттау; екі тілдегі нақты материалдар арқылы салыстырмалы

талдау жүргізу; гендерлік айырмашылықтардың тілдік көрінісін анықтау.

Зерттеудің теориялық базасын үш негізгі бағыт құрайды. Бірінші бағыт семиотикалық теория, яғни И.Лотманның семиосфера ілімі. Бұл теорияның тұжырымы тілдік белгінің мағынасын оны қоршаған мәдени кеңістіктен бөліп қарауға болмайды. Екінші бағыт гендерлік лингвистика. Р.Лакофф ағылшын тілінде әйелдер дискурсының тарихи тұрғыдан сыпайылық пен жанамалықты қалайтынын, ал ерлер дискурсында табу күш белгісімен байланысты екенін дәлелдеген [4, 35 б.]. Үшінші бағыт қазақ лингвомәдениеті. Б.Хасанұлы қазақ тіліндегі сөйлеу шекарасының ұят, намыс, ар-намыс сияқты этикалық ұғымдармен тікелей байланысты екенін зерттеп, табудың ізгілік көрсеткіші қызметін атқаратынын дәлелдеді [5, 97 б.]. Г.Шоқым мен Қ.Жұмашева гендерлік метафораның қазақ тілдік бейнесінде мәдени стереотиптерді жаңғыртатынын мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер арқылы нақтылады [6, 70 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу сапалы салыстырмалы лингвомәдени және семиотикалық талдауға негізделеді. Деректер екі негізгі көзден жинақталды.

Қазақ тілі деректері этнолингвистикалық дереккөздерден, классикалық және қазіргі заманғы көркем мәтіндерден, сондай-ақ мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер жинақтарынан алынды. Атап айтқанда, Б.Хасанұлының гендерлік тіл білімі бойынша еңбегі [5], Г.Шоқым, Қ.Жұмашеваның метафораларды зерттеген мақалалары [6], [7], сондай-ақ А.Оналбаева, Г.Орынханова және Г.Асқарованың табу лексикасын жіктейтін зерттеуі негіз болды [8].

Ағылшын тілі деректері негізінен Британдық Ұлттық Корпуста (BNC), яғни 100 миллион сөзден тұратын репрезентативтік корпуста алынды [9]. Корпуста *«passed away»*, *«expecting»*, *«that time of the month»*, *«restroom»* және *«women's troubles»* тіркестерінің 1950-2000 жж. жазба мәтіндеріндегі контекстік қолданысы іріктеліп алынды. Бұл іріктеу эвфемизмдердің семантикалық өзгерісін мәтіндік ортаға байланысты бақылауға мүмкіндік береді.

Екі деректер жиынтығын салыстыру тұжырымдамалық метафораларды, семантикалық өрістерді, эвфемизмдік стратегияларды, дискурсивті орталарды және тілдік айқындық деңгейлерін мәдениетаралық салыстыруға мүмкіндік береді. Жалпы үрдістерді, мәдениетке тән айырмашылықтарды және екі дәстүрдегі гендерлік тілдік табулар мен эвфемизмдерді қалыптастыратын тарихи факторларды анықтайды.

Зерттеу әдістемесі семиотикалық (Ю.Лотман), лингвомәдени (Б.Хасанұлы, Г.Шоқым) және гендерлік-лингвистикалық (Р.Лакофф) тәсілдерді біріктіреді. Негізгі аналитикалық қадамдарға эвфемизмдік бірліктерді анықтау, гендерлік мағынасы бойынша жіктеу, мәдени контексте семиотикалық мәнін түсіндіру жатады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ және ағылшын тілдік деректерінің салыстырмалы талдауы гендерлік табулар мен эвфемизмдердің екі тілде мәдени дүниетанымын, мінез-құлық үлгілерін және адамдардың қарым-қатынаста қолданатын тұрақты белгілер жүйесін көрсетті. Аллан мен Берридждің тұжырымын растай отырып, зерттеу эвфемизмдердің тек жағымсыз лексиканы жұмсартып қана қоймай, ортақ мәдени білім мен нормативтік бағалауды да жеткізетінін нақты мысалдар арқылы дәлелдейді [1, 249 б.]. Лотман атап өткендей, «мағына тек лексикалық өрнектің өзімен шектелмейді. Ол сөйлеушілер, аудитория және мәдени контекст арасындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде жасалады» [2, 11 б.].

Қазақ тіліндегі эвфемизмдердің мәдени-семиотикалық талдануы

Этнолингвистикалық дереккөздер қазақ эвфемизмдерінің дене физиологиясы, жыныстық қатынас, туыстық иерархия және мәртебе салаларында шоғырланатынын нақты көрсетеді. Семантикалық таралу деректер негізінде келесі пропорцияда анықталды [7], [8]:

Кесте 1. Қазақ тілінің деректер жиынтығында анықталған эвфемизмдердің семантикалық салалары

<i>Семантикалық сала</i>	<i>Пайыздық үлес</i>	<i>Мәдени негіздеме</i>
Әйелдердің денелік процестері	33%	Қарапайымдылық нормаларымен реттеледі
Неке және некелік қатынас	29%	Отбасылық ар-намыс пен мәртебе ережелері
Жыныстық қатынас	22%	Қоғамдағы моральдық беделді қорғау
Туыстық қарым-қатынас	16%	Иерархиялық сыпайылық және тиым

Мысалдармен нақтылайтын болсақ:

«Жүкті» сөзі «аяғы ауыр» тіркесімен ауыстыру арқылы физиологиялық күй метафора арқылы мәдени тұрғыдан бейтараптандырылған. Бұл жерде «ауыр» сөзі физикалық сипаттаманы емес, жауапкершілік пен гендерлік рөлді символдайды.

«Етеккірі келді»-нің орнына «қонақ келді» тіркесімен ауыстыру «ұят» категориясына жататын физиологиялық процесті жанама беру болып табылады.

Келіннің қайын жұрттың есімін атамауы бұл туыстық иерархияны, құрметті және гендерлік рөлді бір мезгілде білдіретін күрделі индекстік форма. А.Оналбаева, Г.Орынханова және Г.Асқарова қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдердің этномәдени негізін талдай отырып, келіндердің «Қасқырбай», «Бүркітбай» сияқты есімдерді тура айтпай, оларды «ит-құс», «үлкен үйдің баласы» тәрізді жанама атаулармен алмастыратынын көрсетіледі. Авторлар мұндай тілдік ауыстырулардың тек әдеп сақтау құралы емес, сонымен бірге қоғамдағы иерархиялық қатынастар мен мәдени нормаларды бекітетін семиотикалық механизм екенін атап өтеді. Сонымен

қатар «өлді» сөзінің орнына «дүниеден өтті», «қайтыс болды» сияқты эвфемизмдердің қолданылуы қазақ тіліндегі тыйым салынған лексиканың мәдени-этикалық қызметін айқындайды [8]. Б.Хасанұлы бұл тыйымды жеке сыпайылық емес, «сөйлеудің жұмыс істейтін моральдық шекарасын белгілейтін» мәдени реттеуші ретінде сипаттайды [5, 98 б.].

Қыз бейнесін суреттейтін тұрақты тіркестер (күлім көз, қалам қас, алма бет, айдай сұлу) физикалық келбетті мадақтаумен қатар гендерлік рөлді де символдық тұрғыдан бекітеді. Ал теріс мінез-құлықты атайтын эвфемизмдер (мыстан, сайтан, қаражелін) дискурсивтік санкция ретінде қызмет етеді [6, 70 б.].

К.Жұмашева мен Г.Шоқым жеткізген деректер негізінде қазақ эвфемизмдеріндегі семантикалық берілу механизмдері мынадай пропорцияда анықталды: метафораға негізделген алмастыру - 42%, жанама синтаксистік конструкция - 27%, лексикалық алмастыру - 18%, символдық тіркес - 13% [7]. Метафораның басым болуы ол эвфемизмдерді мәдени дүниетаным мен этикалық кодекспен байланыстыратын ең маңызды нәтиже.

Қазақ тіліндегі табу мен эвфемизмдердің табиғатын түсіндіруде лингвокогнитивтік тәсіл ерекше маңызға ие. Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, табу тек тілдік тыйым емес. Ол халықтың дүниетанымы, мәдени нормалары мен әлеуметтік реттеу механизмдерімен тығыз байланысты кешенді құбылыс болып табылады. Түркі тілдеріндегі табулардың қалыптасуы мифологиялық, діни және дәстүрлі сенімдерге негізделген. Олардың тілдік көрінісі эвфемизмдер арқылы жүзеге асады. Мысалы, қауіпті немесе «қорқынышты» деп қабылданатын заттардың атауын тікелей қолданбау (мысалы, қасқыр - итқұс, жылан - түйме) сөздің күшіне деген сеніммен түсіндіріледі. Бұл құбылыс тілдік бірліктердің когнитивтік мәнін айқындайды. Сонымен қатар, табулар қоғамдағы мінез-құлық нормаларын реттеп, әлеуметтік иерархия мен мәдени құндылықтарды сақтаудың құралы ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда, табу мен эвфемизмдер тек коммуникацияны жұмсарту тәсілі емес, мәдени кодты жеткізетін семиотикалық жүйе болып табылады [10, 35 б.].

Ағылшын тіліндегі эвфемизмдердің семиотикалық логикасы

Британдық Ұлттық Корпус пен XX ғасыр ағылшын тілді әдебиеттерінен алынған деректер басқаша семиотикалық логиканы көрсетеді. Ағылшын эвфемизмдері негізінен жеке тұлғаның қоғамдық бейнесін (face) қорғауға, психологиялық ыңғайсыздықты азайтуға бағытталған.

«Died» сөзін «passed away» тіркесімен ауыстыру өлімнің мазмұнын емес, оның эмоциялық ауырлығын жеңілдетеді. Лакофф атап өткендей, бұл эвфемизм ағылшын тілінде моральдық тыйымды күшейтуден гөрі сыпайылықты сақтауға қызмет етеді [2, 35 б.]. BNC деректерінде «passed away» тіркесі некролог, медициналық есеп және тұрмыстық сөйлеу контексттерінде жиі кездеседі. Алайда оның семиотикалық мәні «тыныш кету» және «ауыр жоғалту (ауыр қаза)», бұл контекстке байланысты ауысып отырады.

«Pregnant» сөзін «expecting» сөзімен ауыстыру медициналық шындықты позитивті коннотациямен алмастыру болып есептеледі, ол жеке тұлғаның жағымды имиджін жасау стратегиясы болып табылады. British National Corpus материалдары ағылшын тіліндегі жүктілікке қатысты эвфемизмдердің коннотациялық айырмашылығын айқын көрсетеді. Корпуста “pregnant” лексемасы көбіне медициналық, ресми немесе физиологиялық сипаттағы контекстерде қолданылады. Мысалы: “The doctor confirmed that she was pregnant”. Бұл қолданыста жүктілік биологиялық факт ретінде бейтарап түрде беріледі. Ал “expecting” эвфемизмі эмоционалдық жағымды реңкке ие. Ол көбіне отбасылық, әлеуметтік немесе жұмсақ коммуникативтік контексте кездеседі. Мәселен, “They are expecting their first child in June” контекстінде назар физиологиялық күйге емес, болашақ ата-ана мәртебесіне және жағымды әлеуметтік эмоцияға аударылады. Осындай қолданыс ағылшын мәдениетінде коммуникативтік сыпайылық пен эмоционалдық жайлылықтың маңызды екенін көрсетеді. Р.Лакоффың пікірінше, мұндай эвфемистік стратегиялар әлеуметтік дистанцияны жұмсарту және адресаттың психологиялық жайлылығын сақтау қызметін атқарады [4].

Сонымен қатар К.Аллан мен К.Берридж өз еңбегінде эвфемизмдердің қоғамдағы мәдени шектеулер мен әдеп нормаларын сақтайтын тілдік механизм екені атап көрсетіледі [1]. “Expecting” эвфемизмінің қолданысы осы коммуникативтік жұмсарту стратегиясының нақты көрінісі болып табылады.

«Toilet» сөзі «restroom», «ladies’ room» эвфемизмдерімен ауыстыру қоғамдық ортадағы сыпайылық нормасы болып есептеледі. Аллан мен Берридж мұны «негативті сілтемені бейтараптандыратын» классикалық жанама атау ретінде сипаттайды [1, 249 б.].

«Menstrual cycle»-ды «that time of the month», «women’s troubles» ауыстыру жеке өмір шекарасын сақтауға бағытталған эвфемизмдер болып табылады. BNC-те бұл тіркестер негізінен жанама нұсқаулар мен романдардың диалогтарында кездеседі. Бұл олардың «ресми тілдік пайдалану» нормасынан тыс қолданылатынын көрсетеді.

Кесте 2. Екі лингвомәдениеттегі эвфемизм стратегияларының салыстырмалы сипаттамасы, негізгі айырмашылықтар

Мәдени сипаттама	Қазақ тілі	Ағылшын тілі
Негізгі уәждеме	Ұжымдық үйлесімділік және әлеуметтік иерархияны сақтау	Жеке тұлғаның абыройын қорғау және сыпайылық
Үстемдік стратегиясы	Метафора мәдени тұрақты тіркес	Идиома, стилистикалық жұмсарту
Мәдени бағдар	Ұжымдық (collectivist)	Жеке (individualist)

Тыйым салынған салалар	Туыстық, жыныстық қатынас, дене процестері	Жыныстық қатынас, өлім, бедел, дене процестері
Гендерлік асимметрия	Айқын, ұят/намыс кодексімен тығыз байланысты	Тарихи айқын, қазіргі феминистік дискурс реформалауда

Бұл салыстыру қазақ эвфемизмдерінің мәдени ұжымдасу логикасынан, Б.Хасанұлы айтқан ар-намыс кодексінен туатынын нақты көрсетеді [5, 97 б.]. Ағылшын эвфемизмдерінің жеке автономия философиясымен сабақтасуы христиандық этика мен викториялық нормалардың тарихи мұрасы болып табылады. Бұл тұжырым К.Аллан мен К.Берридждің «эвфемизм табу тақырыбының мәдени белгіленушілігіне тікелей байланысты» деген тезисімен сәйкес келеді [1, 249 б.].

Гендерлік асимметрия: тілдік белгі ретіндегі үнсіздік

Зерттеу нәтижелері екі тілде де эвфемизмдер мен тыйымдардың гендерлік тұрғыдан асимметриялы екенін нақтылады. А.Оналбаева, Г.Орынханова және Г.Асқарованың деректеріне сүйенсек, қазақ тіліндегі табу лексикасы негізінен әйелдер дискурсына қатысты, ал ерлер тікелей айту формаларын жиірек қолданады [8, 168 б.].

Ағылшын тілінде де ұқсас асимметрия байқалады. Р.Лакофф дәлелдегендей, ағылшын тілді контексте «әйелдердің сөйлеуі әрқашан сыпайырақ, жанамалырақ болады» [2, 35 б.]. Р.Калифатоның Қазақстан мен Өзбекстандағы көптілдіктен жүргізген зерттеуі осы үрдіс тіл үйренуге де, мәдени ашықтыққа да ықпал ететінін көрсетеді. Оның зерттеуі тілдік мағынаның мәдени және әлеуметтік контекстке тәуелді қалыптасатынын көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, гендерлік табулар мен эвфемизмдер де қоғамдағы гендерлік рөлдер мен мәдени нормаларды кодтайтын контекстік семиотикалық бірліктер ретінде танылады. Қазақ және ағылшын мәдениеттерінде олардың қызметі әлеуметтік әдепті сақтаумен қатар, гендерлік стереотиптерді де тұрақтандыруға бағытталады [11].

Маңызды ерекшелікке келетін болсақ тыйым сала отырып, тілдік жүйе бір мезгілде гендерлік нормаларды да жаңғыртады. А.Игісінова, Г.Раева және З.Қуламанованың қазақ мақал-мәтелдерін зерттеу нәтижелері осы тұжырымды нақты растайды. Зерттеушілер қазақ мақал-мәтелдеріндегі «Қатын бастаған көш оңбайды», «Әйелдің күші жоқ, айласы көп» сияқты паремиялар арқылы әйелге қатысты стереотиптердің тілде метафоралық формада бекітілетінін көрсетеді. Ал ер адам көбіне «ел басқару», «асыраушы» концептілерімен байланыстырылып беріледі. Бұл гендерлік нормалардың тіл арқылы мәдени жадта тұрақтанатынын дәлелдейді [12, 187-198 б.].

Г.Шокым, К.Жумашева және әріптестерінің зерттеуінде қазақ тіліндегі гендерлік метафоралардың ер мен әйел бейнесін әртүрлі модельдер арқылы қалыптастыратыны көрсетіледі. Авторлар ер адам бейнесі көбіне күш, батырлық және әлеуметтік үстемдікпен байланыстырылатынын, ал әйел образы сыртқы сұлулық пен нәзіктік арқылы сипатталатынын анықтайды.

Мысалы, ер адамдарға қатысты «қасқыр», «сұңқар» тәрізді зооморфтық және құс метафоралары қолданылса, әйелдерге қатысты «аққу», «пері» секілді эстетикалық және мифологиялық образдар жиі кездеседі. Сонымен қатар зерттеуде тек әйел образына тән «Woman is a disease» («Әйел - дерт») метафоралық моделінің бар екені көрсетіліп, бұл тілдегі гендерлік асимметрияны айқындайды. Осы арқылы метафоралардың қоғамдағы гендерлік нормалар мен мәдени бағалауларды бекітетін семиотикалық құрал екені дәлелденеді [6].

Контекстің мағына жасаудағы рөлі

Зерттеудің ең маңызды нәтижесі бойынша эвфемизмнің мағынасы сөздің өзінде емес, оның қолданылған контекстінде қалыптасады. Мысалы:

«Passed away» тіркесі қайғылы жағдайда құрмет белгісі болып есептеледі. Ал бюрократиялық мәтінде эмоциялық қашықтық мағынасында, ал медициналық дискурста кәсіби бейтараптылықты көрсетеді. Яғни бір тіркестің семиотикалық мәні контекстке байланысты өзгереді.

«Аяғы ауыр» тіркесі ауыл-аймақ ортасындағы мағынасы мәдени норманы сақтаудың белгісі. Ал қалалық ресми дискурста дәстүрлі код болады. Ауызекі сөйлеуде сыйластықты білдіреді.

Б.Кулжанова мен А.Кашкеева түркі дүниесіндегі табуды лингвокогнитивтік құбылыс ретінде сипаттай отырып, қазақ тіліндегі «ат тергеу» дәстүрін мысалға келтіреді. Авторлар қайын жұрт аттарын жанама атаулармен алмастыруды мәдени-танымдық және әлеуметтік нормаларды сақтаудың көрінісі ретінде түсіндіреді. Сондай-ақ ауру атауларын тура атамау тәжірибесі көне мифологиялық түсініктермен сабақтастырылып, табудың ұлттық дүниетанымдағы когнитивтік қызметі айқындалады [10]. Осыған сүйене отырып, гендерлік табулар мен эвфемизмдер тек тілдік әдеп немесе коммуникативтік шектеу емес, белгілер мағынасын қалыптастыратын маңызды контекстік механизм екені байқалады. Олар қоғамдағы гендерлік рөлдер, әлеуметтік иерархия және мәдени құндылықтар туралы ұжымдық түсініктерді тіл арқылы бекітеді. Мәселен, қазақ мәдениетіндегі «ат тергеу» дәстүрінде қолданылатын жанама атаулар әйелдің әлеуметтік мәртебесін, жас ерекшелігіне негізделген дистанцияны және құрмет нормаларын білдіретін семиотикалық таңба қызметін атқарады. Осындай тілдік құрылымдар арқылы белгілі бір сөздердің мағынасы тек атау деңгейінде емес, мәдени контекст аясында интерпретацияланады. Ал ағылшын мәдениетіндегі гендерлік эвфемизмдер көбіне сексуалдылық, дене және әлеуметтік мораль тақырыптарын астарлап жеткізу арқылы қоғамдық нормаларды реттейді. Сондықтан қазақ және ағылшын тілдеріндегі гендерлік табулар мен эвфемизмдер белгілер мағынасының мәдени контекстке тәуелді қалыптасатынын көрсететін лингвомәдени және семиотикалық құбылыс ретінде танылады.

Лотманның «мағыналы коммуникация белгілер арасындағы кеңістіктерде болады» деген тезисін нақтылай отырып, зерттеу эвфемизмдер мен тыйымдардың семиотикалық актілер екенін, олардың мәдени шартпен анықталған контексте мағынаға ие болатынын дәлелдейді [2, 68 б.].

Сонымен қатар, зерттеу нәтижелеріне сәйкес, екі тіл де тыйым салу мен гендер арасындағы символикалық байланысты көрсетеді, яғни әйелдер тәжірибесіне қатысты тілдік табу қазақ тілінде құрмет белгісі ретінде қызмет етеді, бірақ ағылшын тілінде тарихи тұрғыда цензура ретінде қызмет етеді. А.Оңалбаева пайымдауынша қазақ тілінде, әсіресе туыстық қатынастарда (келіннің қайын жұрт есімдерін айтпауы) тікелей атаудан дәстүрлі түрде бас тарту сыпайылық пен иерархияға құрметті көрсетеді [8, 168 б.]. Дегенмен, ол әйелдердің тілдік белсенділігін шектейді. XX ғасырдың соңында пайда болған ағылшын феминистік дискурсы мұндай үнсіздіктерге белсенді түрде қарсы тұрып, бұрын тыйым салынған жыныстық қатынас, етеккір және босану тақырыптарын қоғамдық талқылауға қайта енгізді.

Керісінше, ағылшын әдеби және корпус деректері басқа семиотикалық логиканы көрсетеді. Қазақ эвфемизмдері қауымдық моральдан туындаса, ағылшын эвфемизмдері жеке әдептілік пен әлеуметтік тактикаға негізделген. Аллан мен Берридж ағылшын эвфемизмдері көбінесе жыныстық қатынас, өлім және дене тақырыптарын моральдық тыйым салуды күшейтуден гөрі сыпайылықты сақтау үшін жеңілдететінін атап өтеді.

Лотманның мәдени семиотикасын қолдана отырып, екі дәстүр де мынаны көрсетеді: мағына жанама әсердің өзі арқылы жасалады және табу мен эвфемизм оң семиотикалық сигналдар ретінде әрекет етеді.

Қазақ эвфемизмі тек сілтемені жасырып қана қоймай, әлеуметтік сәйкестікті растайды, ал ағылшын эвфемизмі көбінесе психологиялық нәзіктік пен тұлғааралық құрметті білдіреді.

1. Эвфемизмдер мен табулар мәдени құндылықтардың семиотикалық белгілері ретінде әрекет етеді, яғни тіл жыныстың физикалық емес, символикалық және әлеуметтік тұрғыдан қалай тұжырымдалатынын көрсетеді.

2. Қазақ эвфемизмдері дәстүрлі этикалық модель шеңберінде, яғни қауымдастық ережелер, туыстық иерархия және моральдық тәртіп жанама атауды қалыптастыратын жерде дамиды деген сөз.

3. Ағылшын эвфемизмдері әлеуметтік либерализацияға сәйкес динамикалық эволюцияны көрсетеді. Дегенмен, жанамалық бұқаралық коммуникация мен қоғамдық орындауда сақталады.

4. Метафоралау әмбебап, бірақ мәдени тұрғыдан сараланған, яғни қазақ метафоралары мәдени тұрғыдан тұрақтандырылған (тоқыма бұйымдары, күнделікті өмір, туыстық белгілері), ал ағылшын метафоралары идиомалық шығармашылыққа бейім.

5. Семиоталық тұрғыдан алғанда, атаудың болмау мағынаға ие болады.

Лотманның айтуынша, эвфемизмдер тиым сөздер мен оларды алмастыру мәдени белгілер екенін көрсетеді.

Қорытынды

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі гендерлік эвфемизмдер мен табуларды салыстырмалы-семиотикалық талдау бірнеше негізгі қорытындыны айқындайды.

Бірінші тұжырым бойынша эвфемизмдердің мағынасы сөздің өзінде емес, мәдени-әлеуметтік контексте қалыптасатыны анықталды. Мысалы, «аяғы ауыр» мен «expecting» тіркестері өзара аударылатын болса да, олардың мәдени мағынасы түбегейлі ерекшеленеді. Біріншісі ұжымдық ізгілікті бейнелейді, екіншісі жеке позитивтілікті білдіреді.

Екінші тұжырымда қазақ эвфемизмдері дәстүрлі этикалық модель шеңберінде дамиды. Ұят, намыс, ар-намыс ұғымдары жанама атаулардың мәдени тұрғыдан қалыпты құбылыс ретінде орнығуына негіз болды. Бұл тыйымдар белсенді шектеу емес, гендерлік рөлдер мен моральдық нормаларды белсенді кодтайтын семиотикалық актілер. Метафоралық берілу механизмінің 42% үлеспен басымдығы осы тұжырымды сандық тұрғыдан да растайды.

Үшінші тұжырым бойынша ағылшын эвфемизмдері жеке тұлғаның абыройын сақтауға және коммуникативтік ыңғайлылыққа бағытталған. Феминистік дискурстың XX ғасырдың соңынан бастаған реформасы байқалады. Бұрын тыйым салынған тақырыптар (жыныстық денсаулық, дене процестері) қоғамдық талқылауға қайта енгізілген. Алайда эвфемизм жоғалып кетпеген. Олар бейімделіп, жаңаша қызметке ие болған.

Төртінші тұжырымда ғылыми олқылықты толтыру тұрғысынан алғанда зерттеу контекстік талдауды бірінші орынға қойды, мәдени салыстыруды нақты деректермен негіздеді және гендерлік асимметрияны жүйелі семиотикалық тұрғыдан ашты. Осылайша, Д.Рыспаева және т.б. зерттеулерінің концептуализация механизмдеріне қатысты тұжырымдары нақтыланып, гендерлік-семиотикалық өлшемге кеңейтілді.

Бесінші тұжырым бойынша тілдік белгінің мағынасын оның мәдени контекстінен бөліп қарауға болмайды себебі бұл ережесіз қалдық. Эвфемизм тек сөздік единица емес, мәдени жадыны, идеологиялық позицияны және гендерлік иерархияны жеткізетін динамикалық семиотикалық процесс. Алынған нәтижелер семиотика, гендерлік лингвистика және лингвомәдениеттану пәнаралық тоғысында болашақ зерттеулерге негіз болады, әсіресе жаһандану мен цифрлық коммуникация жағдайында эвфемизмдік стратегиялардың трансформациясы мәселесінде.

Қорытындылай келе, зерттеу нәтижелері лингвомәдени және семиотикалық тәсілдердің тіл арқылы берілетін гендерлік идеологияларды талдауда тиімді екенін көрсетеді. Эвфемизмдер белгілі бір мәдениеттің нені жасырып, нені қорғап немесе маңызды деп санайтынын айқындайтын тілдік көрсеткіш қызметін атқарады. Қазақ және ағылшын тілдерін салыстырмалы түрде қарастыру тілдік бірліктердің мағынасы мәдени контекстпен тығыз байланысты екенін дәлелдейді. Сондықтан атау беру немесе белгілі бір құбылысты атамай жеткізу бейтарап әрекет болып саналмайды. Ол қоғамдағы моральдық ұстанымдармен, әлеуметтік қатынастармен және дүниетаныммен байланыста келеді. Эвфемизм тек тілдік құрал ғана емес, мәдени өзгерістер мен әлеуметтік құндылықтарды көрсететін семиотикалық үдеріс ретінде қарастырылады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Allan K., Burrige K. Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. – New York: Oxford University Press, 1991. – 340 p.

[2] Lotman Y. M. Universe of the mind: A semiotic theory of culture. – London: I.B. Tauris, 1990. – 272 p.

[3] Ryspayeva D., Akhmetova G., Borgul N., Iskakova G. Mechanisms of concept verbalization in the ethnolinguistic context // Journal of Psycholinguistic Research. – 2024. – Vol. 53, No. 4. – P. 47. DOI:10.1007/s10936-024-10089-2.

[4] Lakoff R. Language and woman's place // Language in Society. – 1973. – Vol. 2, No. 1. – P. 45–79.

[5] Хасанұлы Б. Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психолінгвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: халықаралық конференция материалдары. – Алматы, 2003. – 284 б.

[6] Shokym G.T., Zhumasheva K.B., Khassanov G.K., Azhgaliyev M.K., Rita B. Sultangaliyeva R.B., Ramanova A.A., Gabdesheva A.E. Images of men and women in the mirror of gender metaphors // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 2022. – 8(2). – Pp. 272-282

[7] Жұмашева К.Б., Шокым Г.Т. Гендерлік метафора – әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді бағалау құралы // Лингвистиканың негізгі мәселелері // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – Том 10, № 3. – Б.67-79.

[8] Оналбаева А.Т., Орынханова Г.А., Асқарова Г.С. Табу и табуированная лексика в казахском языке // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Филологические науки». – 2020. – № 3 (73). – С. 158-164. DOI: 10.51889/2020-3.1728-7804.24.

[9] Burnard L. Reference Guide for the British National Corpus (XML Edition). - Oxford: Oxford University Computing Services, 2007. – 90 p.

[10] Kulzhanova B.R., Kashkeyeva A.B. Linguocognitive character of taboo in the Turkic-speaking world // Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL. Series “Philological Sciences”. – 2025. – № 1 (76). – С. 189 - 201. DOI: 10.48371/PHILS.2025.1.76.013.

[11] Calafato R. I'm a salesman and my client is China: Language learning motivation, multicultural attitudes, and multilingualism among university students in Kazakhstan and Uzbekistan // System. – 2021. DOI:10.1016/j.system.2021.102645.

[12] Igissinova A.S., Raeva G., Kulamanova Z. Gender stereotypes in Kazakh proverbs and sayings // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics, and Semantics. – 2024. – Vol. 15, No. 2. – Pp.187-198.

REFERENCES

[1] Allan K., Burrige K. Euphemism & dysphemism: Language used as shield and weapon. – New York: Oxford University Press, 1991. – 340 p.

[2] Lotman Y. M. Universe of the mind: A semiotic theory of culture. – London: I.B. Tauris, 1990. – 272 p.

[3] Ryspayeva D., Akhmetova G., Borgul N., Iskakova G. Mechanisms of concept verbalization in the ethnolinguistic context // Journal of Psycholinguistic Research. – 2024. – Vol. 53, No. 4. – P. 47. DOI:10.1007/s10936-024-10089-2.

[4] Lakoff R. Language and woman's place // Language in Society. – 1973. – Vol. 2, No. 1. – Pp. 45-79.

[5] Khasanuly B. Qazaq tıl biliminde genderlik baғыtty qalyptastyrudyñ özekti мәseleleri [Actual problems of gender orientation formation in Kazakh linguistics // Psycholinguistics and social linguistics: current state and prospects: Proceedings of the International Conference]. – Almaty, 2003. – 284 b. [in Kaz.]

[6] Shokym G.T., Zhumasheva K.B., Khassanov G.K., Azhgaliyev M.K., Rita B. Sultangaliyeva R.B., Ramanova A.A., Gabdesheva A.E. Images of men and women in the mirror of gender metaphors // Eurasian Journal of Applied Linguistics. - 8(2) (2022). – Pp. 272-282.

[7] Zhumasheva K.B., Shokym G. T. Genderlik metafora – әлемнің тıldық beinesindegi qūndy körsetkişterdi baғalau qūraly [Gender metaphor – a tool for assessing valuable indicators in the linguistic picture of the world // The main issues of linguistics] // Qaraғandy universitetiniñ habarşysy. Filologia seriasy. – 2022. – Vol. 10, No. 3. – B.67-79. [in Kaz.]

[8] Onalbaeva A.T., Orynhanova G.A., Askarova G.S. Tabu i tabuirovannaja leksika v kazahskom jazyke // Vestnik KazNPU imeni Abaja. Serija «Filologicheskie nauki». – 2020. – № 3 (73). – S. 158-164. DOI: 10.51889/2020-3.1728-7804.24. [in Rus.]

[9] Burnard L. Reference Guide for the British National Corpus (XML Edition). - Oxford: Oxford University Computing Services, 2007. – 90 p.

[10] Kulzhanova B.R., Kashkeyeva A.B. Linguocognitive character of taboo in the Turkic-speaking world // Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL. Series “Philological Sciences”. – 2025. – № 1 (76). – Pp. 189 - 201. DOI: 10.48371/PHILS.2025.1.76.013.

[11] Calafato R. I'm a salesman and my client is China: Language learning motivation, multicultural attitudes, and multilingualism among university students in Kazakhstan and Uzbekistan // System. – 2021. DOI:10.1016/j.system.2021.102645.

[12] Igissinova A.S, Raeva G., Kulamanova Z. Gender stereotypes in Kazakh proverbs and sayings // RUDN Journal of Language Studies, Semiotics, and Semantics. – 2024. – Vol. 15, No. 2. – Pp.187-198.

КОНТЕКСТУАЛЬНАЯ РОЛЬ ГЕНДЕРНЫХ ТАБУ И ЭВФЕМИЗМОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЗНАЧЕНИЯ ЗНАКОВ В КАЗАХСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ КУЛЬТУРАХ

*Бауыржан Н.Б.¹, Буранкулова Э.Т.², Садыкова С.А.³

*^{1,2,3}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова
Актобе, Казахстан

Аннотация. В данной статье исследуется семиотическая и коммуникативная природа гендерных табу и эвфемизмов в казахском “ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы №3 (82) 2026

и английском языках в сравнительном контексте. В исследовании утверждается, что эвфемизмы представляют собой контекстно-зависимый семиотический механизм создания смысла. Семантическая структура эвфемизмов в казахском и английском языках определяется культурным и социальным контекстом, в котором они используются. В результате сравнительного анализа было установлено, что эвфемизмы в казахском языке направлены на поддержание коллективной морали, тогда как в английском они направлены на защиту индивидуальной автономии.

Актуальность исследования обусловлена ускорением глобализации, трансформацией гендерных норм и риском неверного толкования эвфемизмов в межкультурной коммуникации. Главная научная проблема исследования заключается в определении закономерностей формирования значения эвфемизмов и табу не во внутренней семантике слова, а в культурно-социальном контексте, в котором они используются, и роли гендерного фактора в этом процессе. Цель исследования – выявить семиотические основы табу и эвфемизма в лингвокультурах казахского и английского языков и провести их сравнительный анализ. Теоретическая основа исследования опирается на семиотические и гендерно-лингвистические концепции, устоявшиеся в международном научном дискурсе. Эти концепции соотносятся с казахстанской лингвокультурной традицией, которая рассматривает гендерное использование языка как социокультурное явление.

В методологическом плане исследование основано на качественном сравнительном анализе. Исследование включает семиотический, лингвокультурный и дискурсивный анализ фразеологии, эвфемизмов и текстов на казахском и английском языках. Данный анализ показывает, что в казахском языке эвфемизмы направлены на сохранение коллективной морали и социальной иерархии, тогда как в английском языке они служат защите личной автономии и обеспечению комфорта в общении. В исследовании предлагается рассматривать эвфемизм как динамическую семиотическую систему, кодирующую гендерные отношения.

Результаты исследования позволяют рассматривать табуированные слова и эвфемизмы как динамическую систему знаков, регулирующую моральное поведение и структурирующую гендерные отношения в разных культурах, на стыке семиотики и гендерной лингвистики.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, символ, семиотика, моральный и этический кодекс, лингвокультура, метафора, этика речи, культурная мотивация, корпусная лингвистика

THE CONTEXTUAL ROLE OF GENDER TABOOS AND EUPHEMISMS IN SHAPING THE MEANING OF SIGNS IN KAZAKH AND ENGLISH CULTURES

*Bauyrzhan N.B.¹, Burankulova E.T.², Sadykova S.A.³

*^{1,2,3}K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

Absract. This article examines the semiotic and communicative nature of gender taboos and euphemisms in Kazakh and English in a comparative context. The study argues that euphemisms represent a context-dependent semiotic mechanism for creating meaning. The semantic structure of euphemisms in Kazakh and English is determined by the cultural and social context in which they are used. The comparative analysis revealed that euphemisms in Kazakh aim to maintain collective morality, whereas in English, they aim to protect individual autonomy.

The relevance of the study is explained by the acceleration of globalisation, the transformation of gender norms, and the risk of misinterpreting euphemisms in intercultural communication. The main scientific problem of the study is to determine the patterns of the meaning formation of euphemisms and taboos not in the internal semantics of the word, but in the cultural and social context in which they are used, and the role of the gender factor in this process. The aim of the study is to identify the semiotic foundations of taboo and euphemism in Kazakh and English linguocultures and to analyse them comparatively. The theoretical basis of the study is drawn from semiotic and gender-linguistic concepts established in the international scientific discourse. These concepts are linked to the Kazakh linguo-cultural tradition, which views gendered language use as a socio-cultural phenomenon.

Methodologically, the study is based on qualitative comparative analysis. The research involves a semiotic, linguocultural and discursive analysis of phraseology, euphemisms and texts in Kazakh and English. This analysis reveals that in Kazakh, euphemisms are aimed at preserving collective morality and social hierarchy, whereas in English, they are directed towards protecting personal autonomy and communicative comfort. The study proposes considering euphemism as a dynamic semiotic system that encodes gender relations.

The research findings allow for the consideration of taboo words and euphemisms as a dynamic system of signs that regulates moral conduct and structures gender relations in different cultures, at the intersection of the fields of semiotics and gender linguistics.

Keywords: taboo, euphemism, symbol, semiotics, moral and ethical code, linguaculture, metaphor, speech ethics, cultural motivation, corpus linguistics

*Мақала түсті / Статья поступила / Received: 03.03.2026.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted: 25.09.2026.*

Авторлар туралы мәлімет:

Бауыржан Нурханым Бауыржан қызы – докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-4196-3707>, e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

Садыкова Сауле Алтынбаевна – PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz

Информация об авторах:

Бауыржан Нурханым Бауыржан қызы – докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-4196-3707>, e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

Буранкулова Эльмира Темирбаевна – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

Садыкова Сауле Алтынбаевна – PhD, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актөбе, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz

Information about the authors:

Bauyrzhan Nurkhanym Bauyrzhan kzy – PhD student, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-4196-3707>, e-mail: nbaurzhan@zhubanov.edu.kz

Burankulova Elmira Temirbayevna – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1218-0411>, e-mail: eburankulova@zhubanov.edu.kz

Sadykova Saule Altylnbaevna – PhD, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan <https://orcid.org/0000-0003-3825-7680>, e-mail: ssadykova@zhubanov.edu.kz